

Тетяна Хомич,
доцент кафедри української мови і літератури Національного університету
«Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, кандидат філологічних наук,
Альона Пуштарик,
магістрант філологічного факультету
Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка

ОЗЕРЯНСЬКА ДІАЛЕКТНА МІКРОСИСТЕМА – ПЕРЕХІДНА ГОВІРКА ПІВНІЧНОГО Й ПІВДЕННО-СХІДНОГО НАРІЧ

Однією з основних ознак кожного народу є мова, яка є надзвичайно складним явищем, могутнім засобом вираження багатогранної діяльності людей. За допомогою мови людина спілкується з іншими, виражає й передає своє сприйняття й розуміння навколишнього світу, виявляє волю, розум, почуття, емоції [4, с. 3]. Мова розвивається й змінюється одночасно з розвитком суспільства.

Сьогодні сучасна українська літературна мова монолітна й унормована, однак говори продовжують відображати своєрідні риси живої мови в різних місцевостях України [6, с. 36].

Українська діалектологія досліджує живу мову народу залежно від території розселення [4, с. 14]. Адже діалекти – це унікальне, історико-значуще джерело, які реалізуються в мовленні сільського населення. У кожному селі чи селищі говірка становить самостійне значення та особливу систему фонетичних, морфологічних, лексичних і синтаксичних особливостей.

Відомо, що в українській діалектології межі між територіальними одиницями, зазвичай, не можна визначити абсолютно точно. Так, немає загальноствановленого чіткого критерію, за яким говірки відмежовуються одна від одної. Інколи буває важко встановити, де закінчується одна говірка й починається інша. Разом із цим, кожне наріччя, говір та говірка мають свою неповторну специфіку. Відтак, усебічне вивчення української діалектної мови не може вважатися завершеним доти, доки не будуть дослідженні всі діалектні територіальні одиниці [7, с.4].

Село Озеряни розташоване на південному сході Чернігівської області. За даними Атласу української мови, озерянська діалектна мікросистема входить до складу середньонадніпрянських говорів, які становлять основне ядро південно-східних діалектів. Озеряни належать до лівобережних середньонадніпрянських, уласне полтавських говірок [3, с. 103]. Це пов'язано з тим, що село Озеряни від найближчого міста Лохвиці (Полтавська область) віддалене на 35 кілометрів, а від найближчого міста Прилуки (Чернігівська

область) на 49 кілометрів. На адміністративній карті України видно, що село близько 15 – 18 кілометрів розташоване на пограниччі трьох областей: Чернігівської, Полтавської та Сумської [1], тому чітко окреслити територіальне розмежування та схарактеризувати діалектне мовлення жителів села Озеряни виявилось проблематично, бо говірка має риси двох наріч – південно-східного й поліського(північного).

Фонетична система озерянської діалектної мікросистеми дає підстави твердити, що риси досліджуваної говірки збігаються з рисами сучасної української літературної мови, однак є відмінні риси, як-от:

а) переважно поширений альвеолярний [л']: *бул'і, мол'окó, си^ел'ó, дал'і, жи^ел'і*;

б) послідовне, не залежне від наголосу чергування етимологічних [о], [е] з [і] в новозакритих складах [5]: *воїна́, доїти́, возо́к, дво́йко, пото́м, мої́*;

в) зближення й змішування звуків [е] та [и] або їх повне заступлення: *си^ел'ó, ми́н'і́ – ме́н'і́, ма́тир'і́ – ма́тер'і́, ни́ – не, пирижи́ла, зе^мл'і́, зирно́, односи́л'чан, ниго́дна*;

г) уживання [ш] замість літературного [шч]: *шо, шоб*;

ґ) нечасте “акання” в ненаголошеній позиції: *харо́ше, пагане́н'ко*;

д) поодинокі пом'якшення [р]: *чоти́р'і, ізвар'у́. са́хар*;

е) особлива фонема /ф/ найчастіше замінюється звукосполученням [хв]: *хве́рма, хватка́ми, заўхвермо́жу; хва́рт'ух*;

є) після губного [м] перед [а], виник [н]: *м'н'ату́; м'н'а́со*;

ж) спорадичне пом'якшення фонем [с], [з], що стоять перед приголосними, після якої йде фонема [і]: *с'к'р'із', но́с'л'і, с'к'іл'ки*.

Відтак, фонетичний аналіз засвідчує, що озерянська діалектна мікросистема належить до лівобережних середньонаддніпрянських говорів та зазнає невиразного впливу північного наріччя.

Лексика озерянської говірки є частиною південно-східного наріччя, що ввійшла до складу національного лексикону. Тематичні групи лексичного складу Озерянської діалектної мікросистеми досліджувалися в синхронії. Безперечно, лексичні діалектизми охоплюють найрізноманітніші тематичні групи, але передусім вони пов'язані з побутом і виробничою діяльністю, тому логічним вважаємо їхній розгляд з метою характеристики лексичного складу.

Лексеми, пов'язані з номінацією хатнього начиння, інтер'єру:

Халу́па – стара хата; *ло́гво, крónат', кровáт'* – ліжка; *св'ет* – світло; *шмо́т':а* – лахміття, ганчір'я; *гвоздо́к, гв'іздо́к* – цвях; *засті́лка* – тканина доріжка; *коуї́ор, ков'о́р* – килим; *крі́ша* – дах; *кру́жка* – чашка; *ві́лка* –

виделка; *сковорі́дка* – сковорода; *укрива́ло, од і́яло* – ковдра; *п'ічу́рка* – підпіччя; *пері́на* – мішок з пір'ям, на якому сплять; *поп'і́нка* – шматок тканини для носіння трави чи сіна; *ска́тирт'* – скатертина; *сово́к* – предмет з короткою ручкою, куди замітають віником сміття; *ст і́рка* – білизна; *стикло́* – скло; *ступе́н'ки* – сходи; *капшучо́к* – торбинка; *хв'і́ртка, хво́рточка* – вхідні двері у воротах; *чарда́к, черда́к* – горище в хаті; *чере́п'я* – посуд, *осл'і́н, осл'і́нчик* – низький дерев'яний стілець для доїння корів, кіз; *сту́лиця'* – стілець зі спинкою; *табу́р'етка* – стілець без спинки з квадратним сидінням; *ті́ква в'іде́рна* – посуд, подібний до глечика, з дуже вузьким горлом, у якому носять або тримають воду; *зава́рник* – посуд для заварювання чаю; *ла́вочка* – лава у вигляді довгої дошки без спинки і бокових билець, на чотирьох ніжках; *по́лка* – полиця; *камо́д* – шафа середнього розміру; *шка́фчик* – шафка; *шухл'ада* – висувна скринька в столі; *пост'е́л'* – постіль; *оді́яловатне, ва́т'ане* – тепла ковдра на ваті; *прости́н'а* – простирадло; *л'у́л'ка* – дитяче дерев'яне ліжечко, що стоїть на підлозі; *вазо́н* – горщик для кімнатних рослин; *спі́чки* – сірники; *двє́рки* – кімнатні двері; *штóри* – занавіска.

Лексеми, пов'язані з номінацією їжі, напоїв:

засі́пка – будь-яка зернова культура для приготування їжі, *горбу́шка* – край хліба; *греча́нка* – суп із гречкою, *м'н'а́чка, м'я́чка, м'ачка* – товчена картопля, *узва́р* – сушені яблука та груші; *зд і́р* – свинячий жир; *мл'е́ко* – молоко; *моро́жино* – морозиво; *клубні́ка* – полуниця; *деруні́* – оладки з тертої картоплі; *буха́нка* – запашна хлібина; *помадо́ри* – помідори; *окра́жец'* – кусень хліба; *закру́тка* – консервація; *канхвє́ти, кохвє́ти* – цукерки; *моло́шне* – молочний суп з макаронами; *колоту́ха* – рідка їжа подібна до каші; *сн і́дан: 'а* – перше, ранкове вживання їжі; *об'і́д* – друге, денне вживання їжі; *кисл'а́к* – густе кисле молоко; *м'н'а́со, м'а́со* – м'ясо; *лушпайкі́* – шкірка овочів; *моло́зишо* – страва, зроблена із жирного молока; *потер'у́ха* – різні відходи після зернових культур; *бл і́н'чіки* – млинці; *са́хар'* – цукор; *шикола́д* – шоколад;

Окремі лексеми Озерянської діалектної мікросистеми мають вузькорегіональний характер: *бага́ц'ко* – багато; *за малом* – трохи; *нигодна* – немає сили щось робити; *с'кр і́з'* – будь-де; *хл і́бово́зка* – машина, що розвозить хліб; *молоково́зка* – машина, що збирає молоко в людей; *во́бшим* – отже; *ту́ти'чки* – саме тут, у цьому місці; *ізо́чувалис'* – спускалися; *л'о́мка* – занепад, розвал; *ізвар'у́* – приготую; *он:аха́ју* – наведу лад; *н і́где* – ніде; *к'і́сто* – тісто; *мо* – може; *молоча́р'н'а* – пункт прийому молока; *обу́йка* – взуття; *нас'т і́н'а́, па́стовен'* – пасовище; *по́ран'а* – господарство; *гул'о́к* – поліетиленовий пакет; *іж:арит'* – засмажити; *ізварит'* – зварити; *ізнекти* –

спекти, *с'одн'ї* – сьогодні; *виб'о́їни* – ями; *ві́халка* – гойдалка; *ўсих* – усіх; *даўн'іш'н'ї* – давній; *ј'ел'ї* – нарешті; *заўс'їгдї* – завжди; *заступ* – лопата; *знар'о́шне* – навмисно; *кош'о́ўка* – кошик; *лаўка* – магазин; *неук* – про нерозумну людину; *об:ру́нитис'*, *об:р'о́хатис'* – обмазатися; *обн'і́жок* – протоптана доріжка на горді; *от':а́гувати* – відкладати на потім; *о́чки* – окуляри; *упо́с'л'ї* – після, потім; *чер'е́п'ја* – немитий посуд.

У лексичному складі озерянська говірка має спільні риси з говорами російської мови (південноросійськими): *год* – рік; *воїна́* – війна; *оши́бка* – помилка; *д'їла́* – справи; *остаўс'а* – залишився; *ўре́мја* – час, у роки, *с'їчас* – зараз, *кон'е́шно* – звичайно, *п'іс'мо́* – лист, *б'іл'јо́* – білизна; *нав'е́рно* – напевно; *ўход* – догляд; *придо́жїл'а* – запропонувала, *сва́д'ба* – весілля, *од':ел'но* – окремо, *спо́лнилос'* – виповнилося; *пожині́лис'* – одружилися, *јес'т'* – є; *кор'о́че* – коротко, одним словом, *приві́к* – звук, *бол'ни́ц'а* – лікарня, *св'ет* – світло, *сахар* – цукор, *бол'ез'н'* – хвороба, *до́ктор*, *до́ктор* – лікар, *клубні́ка* – полуниця, ; *крі́ша* – дах, *мор'о́жино* – морозиво, *самол'о́т* – літак, *стикло́* – скло, *краска* – фарба, *зо́нт'їк* – парасолька, *жі́з'н'* – життя; *мину́та* – хвилина; *осторо́жно* – бережно; *пол'е́зно* – корисно; *пон'іма́т'* – розуміти; *пу́виц'ї* – гудзики; *ско́ра* – швидко; *ўдо́бно* – зручно.

Граматичний рівень озерянської діалектної мікросистеми виявляє низку рис східно-поліського наріччя, які збігаються з рисами сучасної української літературної мови. Наприклад:

а) у давальному відмінку однини іменники чоловічого роду II відміни колишніх **о**-основ у озерянській говірці мають паралельні закінчення **-ові**, **-еві** та **-у**: *бра́тов'ї*, *хло́пцев'ї*, *па́рубков'ї*, *ба́т'ков'ї*, *селу*;

б) чітке розрізнення прикметників твердої та м'якої груп у словах на кшталт: *гарні́* – *гарн'ї*, *старні́* – *старш'ї*, *мали́* – *мал'ї* тощо;

в) інфінітив дієслова після голосного основи має суфікс **-т'**: *чу́т'*, *живу́т'*, *помага́јут'*, *ход'ат'*, *бол'ат'*, *но́сит'*, *ро́бит'*, *па́дајут'*, *ниоб'їжа́јут'*;

г) форми 3-ї ос. одн. дієслів I дієвідміни з основою на **-ј** бувають усічені (*слўха*, *зна*, *нимá*) і повні (*слўхаје*, *зна́је*, *нимáје*);

г) рідко використовують усічені дієслова на зразок: *сид'у*;

д) використання приставного звука **ј** в особових займенниках: *до јого*, *јім*;

е) у дієсловах жіночого роду спостережено закінчення **-а**: *дојіла*, *ходила*, *робила*, *годувала*, *прот'агала*, *гор'увала*, *війшла*;

є) порядковий прикметник “перший” має два варіанти – літературний та діалектний – “первий”;

ж) числівник “чотири” у називному відмінку функціонує у двох формах: “чотирі” (уживається частіше) та “чотири”;

з) у числівниках “п’ять – десять” родовий відмінок із закінченням **-и**: *п’яти, шести, семи, востми* тощо;

и) числівник “вісім” уживається у двох варіантах: *востми та вісім*;

і) варіант прийменника **в (у)** має форму **ув**: *спл’уувспорши і; увол’ібул’о’оримо; один п’іш’уувпрійми; пириіхат’увоцир’іни*.

Отже, озерянська діалектна мікросистема розташована на межі північного та південно-східного наріч, має різноманітні риси обох говорів, які по-різному представлені на окремих мовних рівнях. Місцевих відмінностей у фонетичній системі дуже мало, тому що на діалектну мікросистему не вплинув сусідній поліський говір, що характеризується специфічними фонетичними ознаками. Лексичний рівень озерянської діалектної мікросистеми найчастіше взаємодіє із полтавськими говорами, а граматика має риси південно-східного наріччя. Це зумовлено тим, що до XIX ст. село Озеряни було у складі тодішньої Полтавської губернії, а після 1802 р. за царським наказом замість Малоросійської було утворено дві губернії: Полтавську і Чернігівську [2; 8, с. 313].

Література

1. Адміністративна карта України. – http://www.raster-maps.com/images/maps/rastr/ukraine/atlas/ukraine_42_1.jpg. – Станом на 21 листопада 2017 р.
2. Архіви як джерело вивчення історії рідного краю. – http://pidruchniki.com/00000000/kulturologiya/arhivi_istorichnomu_krayeznavstvi. – Станом на 21 листопада 2017 р.
3. Атлас української мови. В 3 т. Т. 1 Полісся, Середня Наддніпрянина та суміжні землі – К., 1984. – 498 с.
4. Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори / І. Г. Матвіяс. – К.: Наук. думка, 1990. – 168 с.
5. Матвіяс І. Г. Діалектна основа вокалізму в українській мові / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 2004. – № 4. – С. 15–24.
6. Матвіяс І. Г. Діалектна основа української літературної мови / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 2007. – № 6. – С. 26–36.
7. Матвіяс І. Г. Засади української діалектології / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 2000. – № 1. – С. 3–9.
8. Шкоропад Д. О., Савон О. А. Прилуччина: Енциклопедичний довідник / За ред. Г. Ф. Гайдая. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2007. – 560 с.